

Βιβλιοστάσιον

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΑΜΙΩΛΑΚΗ, *Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν Ἀντίχριστο, Συμβολή στήν Ὁρθόδοξη Ἐσχατολογία*, ΟΧΑ Λυδία, Θεσσαλονίκη 2012.

Τò βιβλίο τοῦ κ. Βασιλείου Ταμιωλάκη, *Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν Ἀντίχριστο, Συμβολή στήν Ὁρθόδοξη Ἐσχατολογία*, ἔρχεται νά καλύψει ἕνα κενό στή σύγχρονη θεολογική βιβλιογραφία. Στό βιβλίο αὐτό παρουσιάζεται ἡ διαχρονική καί οἰκουμενική πατερική συμφωνία (Consensus Patrum) γιά τόν Ἀντίχριστο. Σέ 600 περίπου σελίδες ἐκτίθεται ἡ περὶ τοῦ θέματος διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέ συστηματική μεθοδολογία καί σέ σημεῖο ὥστε, ὅσο εἶναι δυνατόν, τὸ ζήτημα νά ἐξαντλεῖται. Πληθώρα βιβλίων ἔχει κυκλοφορήσει γιά τόν Ἀντίχριστο. Αὐτὸ πού καθιστᾷ τοῦτο τὸ βιβλίο μοναδικὸ εἶναι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν Πατερικῶν κειμένων πού ἐξετάζεται καί ὁ συστηματικὸς καί ἐπιστημονικὸς τρόπος παρουσίας τοῦ θέματος. Σέ ἀντίθεση μέ ἄλλες ἐργασίες γιά τόν Ἀντίχριστο, ὅπου ἡ πατερική περὶ Ἀντιχρίστου διδασκαλία ἐξετάζεται ἀποσπασματικά, μέ βάση λίγα μόνο κείμενα καί ἐστιασμοὶ στή διδασκαλία Πατέρων κάποιων συγκεκριμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς ἢ χρονικῆς περιόδου, στό βιβλίο αὐτὸ ἐξετάζεται μέ συστηματικὴ μεθοδολογία ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλη-

σίας ὄχι ἀποσπασματικά ἀλλὰ στό σύνολό της. Ἔτσι, στό βιβλίο ἐξετάζονται κείμενα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ὡς καί τὸν 18ο αἰῶνα, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Εἰρηναῖο Λυώνος ὡς τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ καί τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἄγιορείτη. Χρησιμοποιοῦνται ἔργα Πατέρων ἀπὸ τὴ μακρινὴ Δύση ὡς τὴν ἐσχατιὴν τοῦ Ὁρθόδοξου Βορρᾶ, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βέδα τὸν Αἰδέσιμο ὡς τὸν Ἅγιο Ἰγνάτιο Μπριαντιανίνοφ. Ἐπίσης, ὁ συγγραφεὺς δὲν περιορίσει τὴν ἔρευνά του σὲ ἕνα ἢ λίγα ὑποθέματα τοῦ θέματος τοῦ Ἀντιχρίστου. Καί τὸ ἔκανε αὐτό, γιὰ ἡθελε ἀκριβῶς, νά παρουσιάσει μία ὀλοκληρωμένη ἀποψη τῆς πατερικῆς διδασκαλίας γιά τόν Ἀντίχριστο καί ὄχι μία μερικὴ καί ἀποσπασματικὴ. Πέτυχε τὴν ἐπιδίωξή του. Στό βιβλίο του ὅλα τὰ ἐπιμέρους θέματα ἐξετάζονται καί ἀναλύονται εἰς βάθος. Ὁ συγγραφεὺς, χρησιμοποιώντας μεγάλο ἀριθμὸ πατερικῶν κειμένων τῆς Ἀνατολικῆς, Δυτικῆς καί Σλαβικῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Παράδοσης, παρουσιάζει μία ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς Πατερικῆς Διδασκαλίας γιά τόν Ἀντίχριστο καί τὴν ἐποχὴ τῶν ἐσχάτων.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ πὺς τὸ βιβλίο βασίζεται στή διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγραφέως, μέ προσθήκες ὁμως, τροποποιήσεις καί βελτιώσεις. Αὐτὸ σημαίνει πὺς ἔχει περάσει ἀπὸ τὴν αὐστηρὴν βᾶσανο τῆς κρίσης ἀπὸ ἐπιτροπὴν εἰδικῶν κα-

θηγητῶν, καὶ ἔχει, ἐπομένως, ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα ἀκαδημαϊκοῦ ἐπιπέδου. Πάντως, ἀποτελεῖ ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα –πὺ σημαίνεται στὸν Πρόλογο– ἡ χρήση γλώσσας ὄχι ἐξεζητημένης καὶ δυσνόητης, ἀλλὰ ἀπλῆς καὶ ἀνεπιτήδευτης, ὥστε τὸ βιβλίον νὰ διαβάζεται εὐχάριστα ἀπὸ ἀνθρώπους ὄλων τῶν μορφωτικῶν ἐπιπέδων. Τὸ βιβλίον συναπαρτίζεται ἀπὸ μία ἐκτενῆ εἰσαγωγή καὶ δύο μέρη. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κεφάλαια καὶ τὸ δευτέρον μέρος ἀπὸ ἄλλα τρία κεφάλαια. Ἡ μελέτη πλαισιώνεται ἀπὸ τὸν Πρόλογο, τὸν Πίνακα Περιεχομένων, τὶς Συντομογραφίες, τὸν Ἐπίλογο, τὴν ἐκτενῆ Βιβλιογραφία καὶ τὸ φωτογραφικὸ παράρτημα.

Ἡ εἰσαγωγή διαρθρώνεται σὲ τρεῖς παραγράφους. Στὴν πρώτη παράγραφο ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τοὺς λόγους ἐπιλογῆς τοῦ θέματός του. Ὡς πρῶτος λόγος ἀναφέρεται ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπικαιρότητα τοῦ θέματος καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ἐπικαιρότητας αὐτῆς στὴν εὐρύτερη κοινωνία. Ἐπισημαίνονται μάλιστα κάποιες ἀπὸ τὶς αἰτίες πὺ κατέστησαν τὸ θέμα τόσο ἐπικαιρό: Οἱ διεθνεῖς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας, ἡ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος, ἡ διάχυτη ἀνησυχία γιὰ τὴν ἔλευση μίας ἀπόλυτης τυραννίας καὶ ἡ δράση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων στὸ δυτικὸ κόσμον. Ὡς δευτέρος λόγος ἐπιλογῆς τοῦ θέματος κατονομάζεται ἡ παρακράση τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας στὸ θέμα τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ οἱ τραγικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς παρακράσης. Ὡς τρίτος λόγος σημειώνεται ἡ ἀνάγκη προβολῆς τῆς χριστιανικῆς ἐσχατολογίας. Στὴ δεύτερη παράγραφο παρουσιάζεται ἡ θέση τῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου στὴν

Ὁρθόδοξη Δογματικὴ. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ὀρθὴ Πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὸν Ἀντίχριστον βρίσκεται στὴ διαχρονικὴ καὶ οἰκουμενικὴ συμφωνία τῶν Πατέρων (Consensus Patrum), ἡ ὁποία καὶ ἐκτίθεται ἀναλυτικὰ στὸ βιβλίον. Ἐξετάζεται ἡ ἱστορικὴ παράμετρος τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τῆς πατερικῆς γραμματείας καὶ τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας καὶ ἐπισημαίνονται βασικὰ σφάλματα ἑτεροδόξων ἐρευνητῶν πὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἐν λόγω θέμα. Στὴν τρίτη παράγραφο ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τὴ μεθοδολογία πὺ υἰοθέτησε γιὰ τὴ συγγραφή τῆς μελέτης του. Ἐπισημαίνει πὺ σὲ κάθε θέμα, κατ' ἀρχὴν, παρουσιάζει τὴ βιβλικὴ βάση στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ὁποία πατερικὴ διδασκαλία. Στὴ συνέχεια παρουσιάζει τὴν πατερικὴ διδασκαλία πάνω στὸ σχετικὸ θέμα καί, ὅπου τὸ θεωρεῖ χρήσιμον, ἀναφέρει καὶ θέσεις πὺ ἔχουν διατυπωθεῖ στὴν εὐρύτερη χριστιανικὴ γραμματεία καὶ ἐξετάζει καὶ κάποιες ἀπόψεις πὺ ἀπαντοῦν στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία. Ἀναφέρει πὺ χρησιμοποίησε ὡς κύρια κριτήρια γιὰ τὴν ἐγκυρότητα καὶ ὀρθότητα τῶν ποικίλων ἐσχατολογικῶν θέσεων τὴν ὑπαρξὴ στέρεως βιβλικῆς βάσης, τὴν ἰσχυρὴ πατερικὴ στήριξη καὶ τὴ μὴ καταδίκη (τῆς ὁποίας ἐξεταζόμενης θέσης) ἀπὸ κάποιον Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπισημαίνει πὺ, ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύγχρονη Ὁρθόδοξη Βιβλιογραφία, ἐπιλέγει, κυρίως, Ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τὸν Ἅγιον Ἰουστῖνον Πόποβιτς, τὸν Ἅγιον Ἰωάννη Μαξίμοβιτς καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον Βελιμίροβιτς, ἢ πρόσωπα κοινῆς ἀποδοχῆς καὶ ἐγνωσμένου κύρους, πὺ διακρίθηκαν γιὰ τὸν θεολογικὸν λόγον καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου τους, ὅπως τοὺς Γέροντες Πορφύριον (τοῦ

ὁποίου ἡ ἀγιοκατάταξη ἔλαβε χώρα πρὶν λίγο καιρὸ) καὶ Παῖσιο τὸν Ἄγιορείτη, καὶ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Σεραφεὶμ Ρόουζ Σημειώνει, τέλος, ὅτι στὴ διατριβὴ γίνεται συνεξέταση τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας μὲ τὰ σύγχρονα δεδομένα καὶ ἐπιχειρεῖται νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις σὲ σύγχρονα ἐρωτήματα γιὰ τὸν Ἀντίχριστο μὲ βάση τὴν Πατερικὴ διδασκαλία. Ἡ εἰσαγωγὴ κατακλείεται μὲ σύντομη ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τῆς μελέτης.

Τὸ Πρῶτο Μέρος τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «ἀντίχριστος», στὶς αἰτίες ἀλλὰ καὶ στὸν χρόνο ἔλευσης τοῦ Ἀντιχρίστου. Εἰδικότερα, στὸ Πρῶτο Κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο διατρεῖται σὲ δύο παραγράφους, ἐξετάζεται ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου «ἀντίχριστος» στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση καὶ γίνεται τεκμηριωμένη διάκριση ἀνάμεσα στὸν Ἀντίχριστο τῶν ἐσχάτων καὶ στοὺς ποικίλους ἀντιχρίστους τῶν διαφόρων ἐποχῶν. Στὴν πρώτη παράγραφο ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λέξις «ἀντίχριστος» ἔχει τρεῖς σημασίες στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση. Σημαίνει τὸν Ἀντίχριστο τῶν ἐσχάτων, τοὺς ποικίλους ἀντιχρίστους κάθε ἐποχῆς καὶ τὸν ἴδιο τὸν Σατανᾶ. Γεννήτορας τοῦ ὄρου εἶναι ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο αὐτὸ στὶς Ἐπιστολές του μὲ τὶς τρεῖς παραπάνω σημασίες. Ἡ Πατερικὴ Παράδοση διατήρησε τὶς τρεῖς αὐτὲς σημασίες τοῦ ὄρου. Ἡ παράγραφος κατακλείεται μὲ τὴ χρῆση τῆς λέξεως « ἀντίχριστος » στὴν καθημερινὴ ζωὴ σήμερα. Στὴ δευτέρη παράγραφο τοῦ Πρώτου Κεφαλαίου ἀναλύεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἀντιχρίστους καὶ τὸν Ἀντίχριστο τῶν ἐσχάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ προετοιμασία ἀπὸ τοὺς πρώτους τῆς ὁδοῦ τοῦ δευτέ-

ρου. Οἱ ἐπὶ μέρους μικροὶ ἀντίχριστοι –αἰρετικοὶ καὶ διώκτες τῆς Ἐκκλησίας– χαρακτηρίζονται ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς ἀντίχριστοι πρὶν τὸν Ἀντίχριστο, ὡς πρόδρομοι καὶ τύποι τοῦ Ἀντιχρίστου τῶν ἐσχάτων. Πρὸς τοῦτο παρατίθενται πολλὰ πατερικὰ κείμενα καὶ ἐξετάζονται ἐπὶ μέρους πτυχὲς τοῦ θέματος.

Τὸ Δεύτερο Κεφάλαιο, πὸν ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο παραγράφους, ἔχει ὡς τίτλο: «Τὰ αἷτια τῆς ἔλευσης τοῦ Ἀντιχρίστου». Στὴν πρώτη παράγραφο διευκρινίζεται ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου θὰ γίνῃ κατὰ συχώρηση καὶ ἀνοχὴ τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς θὰ παραχωρήσει, δὲν θὰ ἐνεργήσει τὴν ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου, θὰ τὴν ἐπιτρέψει καὶ θὰ τὴν ἀνεχθεῖ. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀνοχῆς ἀναλύεται στὴ δευτέρη παράγραφο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα μὲ τὴν Πατερικὴ Παράδοση ὑπάρχουν γνωστοὶ ἀλλὰ καὶ ἄγνωστοι λόγοι ἔλευσης τοῦ Ἀντιχρίστου. Γνωστοὶ λόγοι, πὸν ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς Πατέρες, εἶναι ἡ μεγάλη αὔξηση τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἀσέβειας τοῦ κόσμου, ἡ ἀποκάλυψη καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς πονηρίας τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀρετῆς τῶν δικαίων. Τὸ Τρίτο Κεφάλαιο ἐπιγράφεται: «Ὁ χρόνος τῆς ἔλευσης τοῦ Ἀντιχρίστου», καὶ ἀναπτύσσεται σὲ δέκα παραγράφους. Στὴν πρώτη παράγραφο ἐπισημαίνεται ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ὑπῆρχε μία ἀνυπομονησία γιὰ τὴν ἔλευση τῶν ἐσχάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιπτώσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, στὴν ὁποία ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπύθυνε τὴν *Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς Ἐπιστολή*. Ἐδῶ γίνεται λόγος καὶ γιὰ κάποιες σύγχρονες περιπτώσεις ψευδοπροφητῶν, ἐνῶ παράλληλα ἐπισημαίνεται ἡ

διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀπλῆς ἑξατολογικῆς ἀστοχίας καὶ τῆς ἑξατολογικῆς ἀστοχίας ποὺ συνδυάζεται ὁμως καὶ μὲ τὴν αἴρεση. Ἡ δευτέρα παράγραφος ἀναφέρεται στὴν αἰτία τῶν παρανοήσεων καὶ παρερμηνειῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν χρόνο ἔλευσης τῶν ἑσχάτων. Ὡς αἰτία κατονομάζεται ἡ ἐπιλογή καὶ προβολὴ τῶν ἀνθρωπίνων παραδόσεων καὶ τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων ἀντὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Εὐαγγελίου. Στὴν τρίτη παράγραφο διευκρινίζεται ποιά ἀκριβῶς εἶναι ἡ σωστὴ στάση, ποὺ πρέπει νὰ τηροῦν οἱ πιστοὶ στοῦ ζήτημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντελείας καὶ τῆς ἐξέτασης τῶν σημείων τῶν καιρῶν. Ὁ Χριστός, ἐνῶ ἀπαγόρευσε στοὺς πιστοὺς νὰ ἀναζητοῦν τὸν ἀκριβῆ χρόνο ἔλευσης τῆς συντελείας, τοὺς προέτρεψε σαφῶς νὰ ἐξετάζουν τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Κατὰ συνέπεια, ἡ σωστὴ στάση εἶναι ἡ ἐξέταση, ἡ μελέτη καὶ ἡ ἔρευνα τῶν σημείων τῶν καιρῶν, χωρὶς προσπάθεια προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντελείας. Στὴν τέταρτη καὶ τὴν πέμπτη παράγραφο γίνεται ἀναφορὰ στοῦ λόγου ἀπόκρυψης τοῦ χρόνου τῆς συντελείας καὶ στοὺς λόγους τῆς κοινοποίησης τῶν σημείων τῶν καιρῶν. Ὁ Χριστός, κατὰ τὴν Πατερικὴ Παράδοση, δὲν κοινοποίησε τὸν καιρὸ τοῦ τέλους, γιατί θέλει οἱ πιστοὶ νὰ γρηγοροῦν. Παράλληλα, οἱ πιστοὶ θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζουν τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν, ὥστε νὰ εἶναι προετοιμασμένοι γιὰ ὅσα πρόκειται νὰ συμβοῦν, καὶ γιὰ νὰ μείνουν σταθεροὶ στὴν πίστη. Καί, ἐνῶ ὁ πιστὸς οφείλει νὰ εἶναι ἐνημερωμένος γιὰ τὴν ἑξατολογία τῆς Ἐκκλησίας, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζει μὲ πολλὴ προσοχὴ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν, μὲ σύνεση καὶ ὄχι μὲ ἐπιπολαιότητα. Ἡ ἕκτη παράγραφος διαρθρώνεται σὲ δεκα-

πέντε ἐπιμέρους ἐνότητες καὶ ἀναφέρεται στὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Κατ' ἀρχὴν γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὰ σημεῖα τῶν καιρῶν καὶ στὰ σημεῖα τῆς ἐμφάνισης τοῦ Ἄντιχρίστου. Ὅλα τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν δὲν εἶναι καὶ σημεῖα ἐμφάνισης τοῦ Ἄντιχρίστου. Ὅσο, τὰ περισσότερα σημεῖα τῶν καιρῶν θεωρεῖται ὅτι θὰ προηγηθοῦν ἢ θὰ συμβοῦν τὴν ἴδια ἐποχὴ τῆς ἔλευσης τοῦ Ἄντιχρίστου. Τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ ἐπαναλαμβανόμενα καὶ σὲ ἄπαξ γινόμενα, σὲ «φυσικά» (ὅπως λ.χ. οἱ σεισμοί) καὶ σὲ πνευματικά (ὅπως λ.χ. ἡ ἀποστασία), σὲ θετικά (ὅπως λ.χ. ἡ κήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου σὲ ὅλο τὸν κόσμον) καὶ σὲ ἀρνητικά (ὅπως λ.χ. οἱ διωγμοί). Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει στὴ μελέτη του δεκαπέντε σημεῖα τῶν καιρῶν, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξετάζει διεξοδικά. Συγκεκριμένα, παρουσιάζει τὴ σχετικὴ Πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὰ ἐπιμέρους σημεῖα καὶ στὴ συνέχεια διερευνᾷ, ἀν αὐτὰ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν ἔχουν σήμερον ἐκπληρωθεῖ. Παράλληλα, παρουσιάζει τὶς σύγχρονες ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεῖες ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ σημεῖα αὐτά, καὶ διατυπώνει προσωπικὰ κρίσεις καὶ θέσεις του. Στὴν ἕβδομη παράγραφο διερευνῶνται οἱ ἀναφορὰς τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν ἐγγύτητα τοῦ χρόνου τοῦ τέλους, ἐνῶ στὴν ὄγδοη παράγραφο ἐξετάζονται οἱ ἀποτυχημένες προσπάθειες ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντελείας. Στὴν ἕνατη παράγραφο παρουσιάζεται ἡ δυσπιστία τῶν ἀνθρώπων στὴν ἐκπλήρωση τῶν προφητειῶν γιὰ τὰ ἑσχατα, καὶ στὴ δέκατη γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Κυρίου καὶ ἀπαντᾶται τὸ ἐρώτημα, ἀν οἱ Χριστιανοὶ θὰ πρέπει νὰ εὐχονται νὰ ἔρθει τὸ τέλος τοῦ κόσμου ἢ ὄχι.

Τὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης ἔχει τὸν τίτλο: «Ἡ παρουσία τοῦ Ἄντιχρίστου» καὶ χωρίζεται σὲ τρία κεφάλαια. Τὸ Μέρος αὐτὸ ἀπὸ πλευρᾶς σελίδων εἶναι ὑπερδιπλάσιο τοῦ Πρώτου Μέρους καὶ ἀποτελεῖ τὸ κύριο μέρος τῆς διατριβῆς. Τὸ Πρῶτο Κεφάλαιο ἐπιγράφεται: «Προετοιμασία τῆς ἔλευσης, φύση καὶ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἄντιχρίστου» καὶ διαρθρώνεται σὲ δύο παραγράφους. Στὴν πρώτη παράγραφο ἐξετάζεται ἡ Πατερικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὸν Πρόδρομο τοῦ Ἄντιχρίστου. Ὁ Πρόδρομος τοῦ Ἄντιχρίστου ταυτίζεται μὲ τὸ «ἐκ γῆς θηρίον» τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὀνομάζεται καὶ Ὑπασπιστὴς τοῦ Ἄντιχρίστου ἀλλὰ καὶ Ψευδοπροφήτης. Οἱ κύριοι ἄξονες τῆς δράσης του εἶναι: ἡ ἄσκηση ἐξουσίας ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἄντιχρίστου, ἡ σατανικὴ θαυματουργία του καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ χαράγματος τοῦ Ἄντιχρίστου. Θὰ εἶναι ἄνθρωπος καὶ θὰ δράσει πρὶν καὶ παράλληλα μὲ τὸν Ἄντιχριστο. Τὸ χάραγμα τοῦ Ἄντιχρίστου θὰ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Ἄντιχρίστου ἢ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ὀνόματός του, δηλαδὴ ὁ ἀριθμὸς πού θὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἄθροιση τῶν ἀριθμῶν, πού ἀντιστοιχοῦν στὰ γράμματα πού θὰ συνθέτουν τὸ ὄνομά του. Ἔτσι, ὁ ἀριθμὸς τοῦ Ἄντιχρίστου εἶναι καὶ ἓνα σημάδι γιὰ τὴν ἀναγνώρισή του, ἀφοῦ θὰ καθιστᾶ γνωστὸ τὸ ὄνομά του. Γιὰ τὴν ἀποκωδικοποίηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἄντιχρίστου θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ ἀντιστοιχία γραμμάτων καὶ ἀριθμῶν καὶ ὄχι ἄλλη. Ἐπισημαίνεται ὁ βαθύτερος συμβολισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ 666, καὶ τονίζεται ἡ σκοπιμότητα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ μειώπου καὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὡς σημείων χάραξης, πού

εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῆς νοητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου στὸν Ἄντιχριστο καὶ ἡ κατάδειξη τῆς ὑπαγωγῆς αὐτῆς. Ὡς χρόνος χάραξης θεωρεῖται ὁ χρόνος δράσης τοῦ Ὑπασπιστῆ τοῦ Ἄντιχρίστου. Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται σύγχρονες ἐρμηνεῖες τοῦ ἀριθμοῦ 666 καὶ ἐπισημαίνονται ἐσφαλμένες ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα. Τέλος, γίνεται καὶ ἀναφορὰ στὴ συζήτηση γύρω ἀπ' τὸ χάραγμα τοῦ Ἄντιχρίστου στὸ κῶρο τῆς σύγχρονος Ἑλληνικῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, μὲ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση ἐπιμέρους πτυχῶν τοῦ θέματος, ὅπως εἶναι τὸ ἂν τὸ χάραγμα θὰ εἶναι ὄλικό ἢ πνευματικὸ ἢ τὸ ποιὰ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ἀριθμοῦ 666 σήμερα. Στὴ δευτέρη παράγραφο διερευνᾶται ἡ φύση τοῦ Ἄντιχρίστου καὶ γίνεται ἓνας χαρακτηρισμὸς του. Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Ἄντιχριστος θὰ ἔχει ἀνθρώπινη φύση. Θὰ εἶναι ἓνας ἄνθρωπος, στὸν ὁποῖο θὰ ἐνοικήσει ὁ Σατανᾶς. Ἡ σχέση τοῦ Ἄντιχρίστου μὲ τὸν Σατανᾶ δὲν θὰ ἔχει τὸ προηγούμενο της στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὅλη ἡ δύναμη τῆς ἀποστασίας θὰ συμπεριληφθεῖ μέσα στὸ «θηρίο». Μέσω τοῦ Ἄντιχρίστου θὰ ἐνεργεῖ ὁ Σατανᾶς. Ὑπογραμμίζεται, τέλος, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ παρουσίαση τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἄντιχρίστου γίνεται σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ βιβλίου. Ὡστόσο, γιὰ λόγους μεθοδολογικοῦς γίνεται καὶ ἐνδεικτικὴ παράθεση κάποιων χαρακτηρισμῶν, πού χρησιμοποιοῦν τόσο ἡ Ἁγία Γραφή ὅσο καὶ οἱ Πατέρες γιὰ τὸν Ἄντιχριστο.

Τὸ Δεύτερο Κεφάλαιο ἔχει τὸν ἑξῆς τίτλο: «Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ πρώτη περίοδος τῆς παρουσίας τοῦ Ἄντιχρίστου», καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ ἑνδεκα παραγράφους.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ διερευνᾶται ἡ πρώτη περίοδος τῆς παρουσίας τοῦ Ἄντιχρίστου. Γίνεται ἀναφορὰ στὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνατροφὴ τοῦ Ἄντιχρίστου, στὴ δημόσια ἐμφάνισή του, στὴν ἐξωτερικὴ μίμηση τοῦ Χριστοῦ, στὴ σχέση του μὲ τοὺς Ἰουδαίους, στὴν ἐνθρόνισή του στὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν παρουσία τῶν δύο προφητῶν. Εἰδικότερα, στὴν πρώτη παράγραφο ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ Ἄντιχρίστου θὰ συντελεστεῖ κατὰ μίμηση τῆς ἔλευσης τοῦ Χριστοῦ. Στὴ δεύτερη παράγραφο ἐκτίθεται ἡ Πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνατροφὴ τοῦ Ἄντιχρίστου. Σημειώνεται ὅτι θὰ γεννηθεῖ ἐκ πορνείας καὶ θὰ ἀνατραφεῖ «λεληθότως». Στὴν τρίτη παράγραφο γίνεται λόγος γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ἄντιχρίστου ἀπὸ τὴ φυλὴ Δάν, ἐνῶ στὴν τέταρτη γίνεται ἀναφορὰ στὴ χρονικὴ διάρκειά τῆς παρουσίας του. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἄντιχρίστου στὸ δημόσιο βίβιο παρατίθενται στὴν πέμπτη παράγραφο, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὰ μέσα κυριαρχίας του καὶ στὴν ἄνοδό του στὴν ἐξουσία γίνεται στὴν ἕκτη ἕως τὴν δέκατη παράγραφο. Αὐτὰ θὰ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ καὶ κακέκτυπη μίμηση τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀλλοίωση τῶν μεσσιανικῶν προφητειῶν καὶ ἡ χρησιμοποίησή τους πρὸς ὄφελός του, ἡ ὑποκριτικὴ συμπεριφορὰ, τὰ ψευδῆ θαύματά του, οἱ ἐξεγέρσεις καὶ οἱ πόλεμοι. Ἐπ' αὐτῶν ἀναφέρονται καὶ σύγχρονες ἀπόψεις, μὲ τις ὁποῖες ὁ συγγραφεὺς διαλέγεται καὶ τοποθετεῖται ἐπιστημονικῶς. Ἡ ἐνδέκατη παράγραφος ἀναφέρεται στοὺς δύο προφῆτες πού θὰ δρᾶσουν στὰ ἔσχατα. Γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν δύο προφητῶν συμφωνοῦν οἱ Πατέρες. Θὰ εἶναι ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Ἐνώχ. Οἱ δύο προφῆτες θὰ

φωτίσουν τὴ σκοτεινὴ ἐποχὴ τους σὰν λυχνίες γιὰ τρεισήμιση χρόνια, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἢ συμβολικά. Μὲ τοὺς διδασκαλικοὺς λόγους τους καὶ τὴν θαυματουργικὴ δυνάμη τους θὰ πλήξουν τὴ βασιλεία τοῦ θηρίου, θὰ προκαλέσουν τὴν ἐπιστροφὴ πολλῶν ἀνθρώπων στὴν ἀλήθεια, καὶ στὴ συνέχεια θὰ θανατωθοῦν. Μετὰ ἀπὸ τρεισήμιση ἡμέρες θὰ ἀναστηθοῦν καὶ θὰ ἀναληφθοῦν στοὺς οὐρανούς. Φοβερὸς σεισμός, πού θὰ ἀκολουθήσει, θὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν καταστροφὴ τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τὸν θάνατο πολλῶν. Στὴ συνέχεια γίνεται ἀναφορὰ στὴν παράδοση γιὰ τὸν τρίτο προφήτη, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, πού θεωρεῖται πὼς δὲν πέθανε ἀλλὰ βρίσκεται ἀκόμη στὴ γῆ, καὶ θὰ δρᾶσει στὰ ἔσχατα μαζί μὲ τοὺς ἄλλους δύο προφῆτες. Ἐξετάζεται ἐπιστημονικῶς ἡ βιβλικὴ βάση τῆς ὑπόθεσης τοῦ τρίτου προφήτη, ἡ ἔκταση τῆς σχετικῆς παράδοσης γι' αὐτὸν καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀντίθετης ἁποψῆς. Τέλος, γίνεται ἀναφορὰ στὴ διάδοση τῆς παράδοσης γιὰ τὸν τρίτο προφήτη στὴ σύγχρονη κοινωνία καὶ κατατίθεται μία ἀποτίμηση τῆς θέσης αὐτῆς στὴν Ὁρθόδοξη ἐσχατολογία.

Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο Κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἐπιγράφεται: «Ἡ δεύτερη περίοδος δράσης καὶ ἡ συντριβὴ τοῦ Ἄντιχρίστου», καὶ ἀναλύεται σὲ δέκα παραγράφους. Τὰ θέματα πού ἀναλύονται ἐδῶ εἶναι: Ἡ ἀποκάλυψη τῆς κακίας τοῦ Ἄντιχρίστου, ἡ βλασφημία του, ἡ ἐνθρόνισή του στὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ ἔσχατος διωγμὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἡ μετᾶθεσή της στὴν ἔρημο καὶ ἡ προστασία της ἀπὸ τὸν Θεό, ἡ «Μεγάλη Θλίψις», ἡ ἐρήμωση τῶν πάντων, ἡ τελικὴ ἥττα καὶ συ-

ντριβή τοῦ Ἄντιχρίστου, ἡ θεωρία τῆς χιλιετίας καὶ ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα, στὴν πρώτη παράγραφο παρουσιάζεται ἡ ἀποκάλυψη τῆς κακίας τοῦ Ἄντιχρίστου στὸ μέσο τῆς ἑπταετίας τῶν ἑσάτων, ποῦ θὰ προκαλέσει τρόμο καὶ ἀπόγνωση σ' ὅλους. Στὴ δευτέρη παράγραφο γίνεται ἀναφορὰ στὴ βλασφημία τοῦ Ἄντιχρίστου. Ὁ Ἄντιχρίστος θὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἰδιοποιηθεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρωπότητα καὶ θὰ θέσει τὸν ἑαυτό του στὴ θέση ὅλων τῶν ὑπολοίπων εἰδώλων. Θὰ ἐπιβάλλει τὴν προσωπική του λατρεία σ' ὅλη τὴ γῆ, καὶ ἡ βλασφημία του θὰ κορυφωθεῖ μὲ τὴν ἐνθρόνισή του στὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ. Στὴν τρίτη παράγραφο παρουσιάζεται ἡ ἐνθρόνιση τοῦ Ἄντιχρίστου στὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ στὸ ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ σὲ κάθε ἄλλο ναό. Ἀναφέρονται μερικὲς ἐκπληρώσεις τῆς σχετικῆς προφητείας, γίνεται μία ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἀναφορὰ στὶς σημερινὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησή του. Ἡ τέταρτη παράγραφος ἀναφέρεται στὸν ἑσάτο διωγμὸ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸς ὁ διωγμὸς θὰ ἔχει παγκόσμιο χαρακτῆρα καὶ θὰ εἶναι ὁ χειρότερος στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ δημόσια λατρεία τοῦ Θεοῦ θὰ διακοπεῖ. Ἡ Ἐκκλησία θὰ καταφύγει στὴν ἔρημο, ὅπου θὰ παραμείνει προστατευμένη ἀπὸ τὸν Θεὸ μέχρι τῆς συντελείας. Οἱ μάρτυρες τῶν ἑσάτων θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς ἀνώτεροι ὅλων τῶν μαρτύρων, ἀφοῦ θὰ πολεμήσουν ὄχι μὲ τὰ ὄργανα τοῦ Σατανᾶ, ἀλλὰ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Σατανᾶ. Στὴν πέμπτη παράγραφο ἐξετάζεται ἡ «Μεγάλη Θλίψη» καὶ ἡ ἐρῆμωση τῶν πάντων. Ἡ θλίψη τῶν ἑσάτων δὲν θὰ ἔχει τὸ προηγούμενὸ της στὴν ἱστορία. Ἡ

καταστροφὴ τῶν Ἱεροσολύμων τὸ 70 μ.Χ. θεωρεῖται προτύπωση τῶν ἑσάτων. Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο τῆς «Μεγάλης Θλίψης» θὰ εἶναι ἡ ἐπανάσταση τῆς φύσης. Ἀνομβρία, ἀκαρπία τῆς γῆς, μόλυνση τῶν ὑδάτων τῶν ποταμῶν καὶ τῶν πηγῶν, ξήρανση τῶν ποταμῶν, μόλυνση τῶν ὑδάτων τῆς θάλασσας, ταραχὴ καὶ σύγχυση τῆς θάλασσας, ἐπάλληλοι σεισμοί, σκοτισμὸς τοῦ ἡλίου τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων, πώσεις ἀστρῶν, «σημεῖα» στὸν οὐρανό, τὴ σελήνη καὶ τὰ ἀστρα, ἰοβόλα καὶ σαρκοφάγα ἐρπετὰ καὶ θηρία, «χειμῶνος ἀταξία», «παγετοὶ διάφοροι», ἀκαταστασία τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, παύση ἀνέμων, ἀστραπεὶς καὶ βροντὲς, «καύσωνες ἀπαραμύθητοι», βολίδες «ταλαντιαίας χαλάζης», «ἔλκος κακὸν καὶ πονηρόν». Τὰ ἄλλα δύο στοιχεῖα τῆς μεγάλης θλίψης θὰ εἶναι οἱ καταστροφικοὶ πόλεμοι ποῦ θὰ καταλήξουν στὴ μάχη τοῦ Ἀρμαγεδδώνα, καὶ ἡ μισανθρωπία τοῦ Ἄντιχρίστου. Ὅλα τὰ παραπάνω δεινὰ θὰ ἔχουν ὡς συνέπεια φορικτοὺς θανάτους πολλῶν. Ἡ ἕκτη παράγραφος ἀναφέρεται στοὺς Χριστιανοὺς ποῦ θὰ ἀντισταθοῦν στὸν Ἄντιχρίστο καὶ στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ νικήσουν τὸ θηρίο. Αὐτὸς ὁ τρόπος εἶναι ἡ «πράξις» καὶ ἡ «θεωρία» τῶν πιστῶν. Εἶναι ἡ κατάρτιση τῶν πιστῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἑσατολογία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἔλευση τοῦ Ἄντιχρίστου, ἡ ἔντονη πνευματικὴ ζωὴ, ἡ ἐγρήγορη καὶ τὸ χάρισμα τῆς διάκρισης τῶν πνευμάτων. Στὴ συνέχεια διερευνᾶται ποιοὶ θὰ πλανηθοῦν τελικὰ ἀπὸ τὸν Ἄντιχρίστο καὶ ποιὲς θὰ εἶναι οἱ αἰτίες τῆς πλάνης τους. Παρέχεται ἕνας τρόπος ἀναγνώρισης τοῦ Ἄντιχρίστου, ἀφοῦ πρὸς τοῦτο ἐκτίθενται σαφῶς τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς Δευτέρας Πα-

ρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ «θηρίου». Ἡ ἔβδομη παράγραφος ἀναφέρεται στὴν Πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ τέλος τοῦ Ἄντιχρίστου, πού θὰ συμβεῖ μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν πνοὴ τοῦ στόματός του. Ἡ συντριβὴ τοῦ Ἄντιχρίστου θὰ γίνεαι αἰφνιδιαστικά, σὲ μία μόνο στιγμή καὶ μὲ ἐκπληκτικὴ εὐκολία. Στὴν ὄγδοη παράγραφο παρουσιάζεται ἡ καταδίκη τοῦ Ἄντιχρίστου, στὴν ἑνατη ἐξετάζεται ἡ θεωρία τῆς χιλιετίας, καὶ στὴ δέκατη ἐκτίθεται ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκολουθεῖ ὁ Ἐπίλογος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἓνα λαμπρὸ μέρος τοῦ βιβλίου, πού πιστοποιεῖ ὅτι ὁ συγγραφεὺς μπορεῖ νὰ ἐπικαιροποιεῖ τὴν ἔρευνά του, νὰ συλλαμβάνει τοὺς εὐρύτερους κοινωνικοὺς προβληματισμοὺς καὶ νὰ προτείνει λύσεις μὲ βάση τὸ ἐπιστημονικὸ-ἔρευνητικὸ ἔργο του. Στὴ συνέχεια παρατίθεται πλούσια ἑλληνόγλωσση καὶ ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Τὸ βιβλίον ὀλοκληρώνεται μὲ ἓνα ἐγχρωμο δεκαεξασέλιδο φωτογραφικὸ παράρτημα μὲ εἰκόνες σχετικὲς μὲ τὰ ἔσχατολογικὰ θέματα, πού παρουσιάζονται στὸ βιβλίον.

Ἀποτιμώντας συνολικὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Βασιλείου Ταμιωλάκη ἔχουμε νὰ σημειώσουμε τὰ ἑξῆς: Ὁ συγγραφεὺς, παρὰ τὴν εὐρύτητα τοῦ θέματος, συγκέντρωσε, πειθάρχησε καὶ ἀξιοποίησε τὸ πηγαῖο ἐρευνητικὸ ὕλικό του μὲ πολὺ μεγάλη ἐπιτυχία. Εἶναι ἐμφανὴς σὲ κάθε παράγραφο τοῦ βιβλίου ὁ τεκμηριωμένος καὶ σαφὴς ἐπιστημονικὸς λόγος του. Ἡ σκέψη του εἶναι συνθετικὴ καὶ τολμηρὴ καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ πειστικῆ. Γνωρίζει καλὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα του βιβλιογραφία καὶ τὴν ἀξιοποιεῖ ἐπαρκῶς, ἐνῶ παραθέτει στὶς πολυάριθ-

μες (πάνω ἀπὸ 1700) ὑποσημειώσεις του πληθῶρα πατερικῶν χωρίων, πράγμα πού ἀποδεικνύει τὴ μεγάλη φιλοπониὰ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλειά του. Γνωρίζει καὶ ἀναφέρει τὶς σύγχρονες ἀπόψεις, μὲ τὶς ὁποῖες διαλέγεται μὲ νηφαλιότητα καὶ τοποθετεῖται ἐπ' αὐτῶν ἐπιστημονικῶς. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἔργου εἶναι προφανὴς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πραγματεύση τοῦ θέματος του ὑψηλοῦ ἐπιπέδου.

Κάτι πού πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἰδιαίτε- ρως εἶναι, ὅτι μὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον ἀποδεικνύεται πὼς ὁ ὅποιος ἔσχατολογικὸς σχετικισμὸς ἢ σκεπτικισμὸς σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ Ἄντιχρίστου εἶναι τελείως ἀβάσιμος καὶ ἀστήρικτος. Ὑπάρχει κοινὴ πατερικὴ ἔσχατολογικὴ διδασκαλία, ἐνῶ οἱ ὁποῖες διαφοροποιήσεις παρατηροῦνται μεταξὺ τῶν Πατέρων, ἀφοροῦν σὲ ἐπιουσιώδη μόνο καὶ δευτερευούσης σημασίας ζητήματα. Ἐπομένως, τὸ θέμα τοῦ Ἄντιχρίστου δὲν προσφέρεται γιὰ κανενὸς εἴδους θεολογικοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς, πειραματισμοὺς καὶ ἀκροβατισμοὺς, πού ξεφεύγουν τῶν ὁρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας. Κανεὶς δὲν νομιμοποιεῖται νὰ γράφει γιὰ τὸ θέμα τοῦ Ἄντιχρίστου ὅ,τι θέλει, ἐπειδὴ ἀπλὰ τὸ θέμα ἀφορᾷ στὸ μέλλον. Ὑπάρχει σχετικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἐρευνη- ται, νὰ προβάλλεται καὶ νὰ κηρύττεται. Ἡ παράθεση πατερικῶν κειμένων ὅλων τῶν τόπων καὶ τῶν ἐποχῶν καταδεικνύει τὸ ἐνιαῖον τῆς περὶ Ἄντιχρίστου ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, ἐνῶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς, παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα

ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἁγίου Ἱπολύτου, τὴν Ἑρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἁγίου Καισαρίου Ἀρελάτης, τὴν Ἑρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἁγίου Βέδα, τὴν Ἐπιστολὴ γιὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, σχετικὲς ἀναφορὲς ἀπὸ διάφορα ἔργα τοῦ Ἁγίου Ἰερωνύμου, καὶ τὰ Σχόλια στὸν Ἰὼβ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (Διαλόγου).

Τὰ σχόλια τοῦ συγγραφέως γιὰ τὴν παρερμηνεία τῆς Ἀποκάλυψης, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς Ὁρθόδοξης ἐσχατολογίας στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρα, ἐνῶ ἰδιαίτερα εὐστοχῶν εἶναι καὶ ἡ ἐπισημάνση του πὼς ἡ ἄρνηση τῆς μελλοντικῆς ἔλευσης τοῦ Ἀντιχρίστου ἀπὸ διάφορους θεολογικοὺς κύκλους ἀποτελεῖ τέχνασμα τοῦ ἀντιχρίστου Σατανᾶ στὰ πλαίσια τῆς προετοιμασίας τοῦ δρόμου γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ θηρίου, τοῦ Ἀντιχρίστου τῶν ἐσχάτων. Ὁ συγγραφεὺς ἀποφεύγει τὶς δύο ἀκρότητες, τῆς ἀνεξέταστης κινδυνολογίας ἀπὸ τὴ μία καὶ τῆς σχετικιστικῆς ἀδιαφορίας ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ πορεύεται τὴ μέση βασιλικὴ ὁδὸ, τὴν ὁδὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ συνιστοῦσαν τὴν χωρὶς ὑπερβολῆς ἐσχατολογικὴ ἐγρήγορη καὶ ἐνημέρωση μὲ πνεῦμα πίστεως καὶ δυνάμεως. Σὲ καιροὺς ἐσχατολογικοὺς ἓνα βιβλίον γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐσχατολογία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐπίκαιρο. Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ταμιωλάκη ἀποτελεῖ μία ὀλοκληρωμένη παρουσίαση τῆς περὶ Ἀντιχρίστου διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, καί, ἐπομένως, πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, εἶναι καὶ ἐπίκαιρο. Καί, ὅπως δὴποτε, θὰ ἀποτελέσει σμμεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ὅποια μεταγενέστερη ἐρευνητικὴ προσπάθεια. Εὐχόμεσθε

στὸν συγγραφέα μὲ τὴ Χάρη καὶ τὴ δύναμη τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ νὰ συνεχίσει νὰ θεραπεύει μὲ συνέπεια τὴν ἱερά τῆς Θεολογίας ἐπιστήμη καὶ νὰ προσφέρει καὶ ἄλλα τέτοια πονήματα, πάντοτε ἀκολουθώντας τὴν χρυσὴ καὶ βασιλικὴ ὁδὸ τῶν Ἁγίων Πατέρων.

Δημήτριος Τσελεγγίδης,
Καθηγητὴς Δογματικῆς
τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΘΕΡΜΟΥ, *Θησαυρὸς σὲ πύλινα σκεύη*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2011, σελ. 275.

Τὸ μοναδικὸ γιὰ τὰ ὄρια τοῦ ἑλληνορθόδοξου κόσμου μας αὐτὸ βιβλίον, δὲν πρέπει νὰ χαρακτηριθεῖ ἐπιπόλαια ὡς μία διαμαρτυρία.

Ἀσχολούμενο –ὅπως ὁ εὐστοχὸς ὑπότιτλος διευκρινίζει– μὲ «τὴν ψυχοσωματικὴ ἐπιβάρυνση τῶν κληρικῶν μας καὶ τῶν συζύγων τους» - παρέχει, ὄχι μόνον πολύτιμες πληροφορίες καὶ διαπιστώσεις, ἀλλὰ καὶ διακριτικὲς ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέα.

Ὁ «Θησαυρὸς σὲ πύλινα σκεύη» ἀποτελεῖ στὴν οὐσία μία ἐπιστημονικὴ μελέτη μὲ ὅλους τοὺς κανόνες ποὺ ἀπαιτοῦνται (πρωτόκολλο, μέθοδος, στατιστικὴ ἐπεξεργασία, κ.λπ.). Κι αὐτὸ συνιστᾷ πρωτόγνωρο ἔργο τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας γραμματείας, μὲ ἐπιπλέον προσὸν τὴν πρώτη θαρραλέα ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος. Γιὰ τοῦτο καὶ θὰ προσδοκοῦσε κανεὶς νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἔντονου ἐνδιαφέροντος ἀπὸ ὅλους τοὺς κληρικούς, κυρίως, ὅμως, ἀπὸ τὴν ποιμένονσα – ἡγουμένη Ἐκκλησία, τοὺς ἐπισκόπους μας.

Προτάσσοντας τὰ ἐλάχιστα μειονεκτήματά του, θὰ παρατηροῦσα –δυσδιάκριτα

ὄντως— κάποιες ἐπαναλήψεις ἀπὸ ἀβλεψία, ὅπως π.χ. τὴν ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἀπάντησης τοῦ αὐτοῦ ἱερέα στὶς σελ. 203 καὶ 205. Ἐλάχιστες ἐξ ἄλλου ὀρθογραφικὲς παρεκκλίσεις, ὅπως π.χ. τὸ νοιώθω ἀντὶ νιώθω (μήπως ἀπὸ παλαιὰ σχολικὴ ὀρθογραφία;) δὲν μετροῦν στὰ ἀρνητικά. Ἄντιθετα μερικὲς περίπλοκες ἐκφράσεις, ὅπως τῆς σελ. 218, ὅπου στὴν πρώτη παράγραφο, «Κληρικὸς καὶ πρεσβυτέρα, στοὺς ὁποίους τὸ ἰσοζύγιο ὑγείας καὶ ἀρρώστιας ἀποβαίνει ὑπὲρ τῆς πρώτης, ἀποτελοῦν κινητὴ διαφήμιση τῆς ἱερατικῆς κλίσης» κουράζουν ἀκόμη καὶ τὸν μορφωμένο ἀναγνώστη. Πιστεύω πὼς πρόθεση τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ πολύτιμη πραγματεία νὰ προσοριθεῖ μόνο γιὰ λίγους. Καὶ στὴν ἐπόμενη πρόταση παρελήφθη ἡ ἀπαραίτητη ἔκφραση «στὴν λύση του» (τοῦ προβλήματος), ἀλλιῶς προκύπτει ἀσυνταξία.

Στὸ καθ' αὐτό, τώρα, τμῆμα τῆς ἐργασίας καὶ τῶν διαταραχῶν ποὺ ἐρευνῶνται, κάποιες (ἐλάχιστες) ἀπὸ αὐτὲς ἐπιδέχονται ἐλαστικὴ ἔρμηνεία, ὄντας κάπως «ὑποκειμενικὲς». Καὶ στὸν βαθμὸ τῆς ὑποκειμενικότητας ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση. Π.χ. ὁ ὅρος «ἐξάντληση» ἴσως χρειαζόταν ἀντικειμενικότερη βαθμονόμηση. Ἐπίσης ὁ ἔλεγχος τῶν λιπιδίων (χοληστερίνης) ἴσως ἦταν περιττός, μὰ καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ ἄγχους στὰ ἐπίπεδά τους εἶναι ἀσήμαντη ἢ τουλάχιστον ὀφείλεται στὴν παχυσαρκία, παράγοντα ὀρθῶς ἐπισημαινόμενο.

Κατὰ τὰ λοιπὰ τὸ βιβλίον εἶναι θησαυρὸς εὐρημάτων, παρ' ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν τὰ ὑποψιαζόμεσταν. Ἡ ἔρευνα ἀντανακλᾷ μία πραγματικότητα. Καὶ ἡ πραγματικότητα αὐτὴ βοᾷ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνση, γιὰ τὶς παθολογικὲς κατα-

στάσεις στὴν στρατευομένη Ἐκκλησία, τὶς μὴ ὁμολογούμενες. Μὴ ὁμολογούμενες καὶ διότι δὲν ἀναζητοῦνται ὡς ὄφειλε, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐκφέρονται λόγῳ ἐσωτερικοῦ (μὴ γένοιτο) ἢ ἐξωτερικοῦ (παρελθέτω) καταναγκασμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐργασία τοῦ π. Βασιλείου ἀποκαλύπτει πτυχὲς τοῦ ἡμίφωτος τῆς ὑστέρης ἐλευθερίας, ὑπὸ τὸ ὁποῖο καλοῦνται οἱ κληρικοὶ νὰ διακονήσουν. Πόσο μπορεῖ τὸ «μὴ ἐλεύθερον» νὰ διακονήσει καὶ νὰ εὐαγγελισθεῖ;

Οἱ διαπιστώσεις βίας σὲ κάποιες Σχολὲς ὑποψηφίων κληρικῶν, οἱ προσωποληψίες στὴ διοίκηση, ἡ βιασύννη ἐπιλογῆς κληρικῶν, ἡ βιασύννη ἐξευρέσεως συζύγου στοὺς ὑποψηφίους κληρικούς, ἡ βιασύννη γιὰ χειροτονία, ἡ ἀσυνέπεια τῶν ἀνωτέρων, ἡ ραδιουργία (sic - φοβερὸς, ἀλλὰ καὶ ὑπαρκτὸς —σπανίως εὐτυχῶς— ὄρος), ὁ μεγάλος φόρτος χρόνου, ἡ ἀδυναμία φροντίδας τῆς οἰογένειας (ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ ἀνάγκη ἀγνοοῦμενη ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο), ἡ ἔκπτωση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀπὸ τὴν τριβὴ τῆς καθημερινότητας καὶ ἡ οικονομικὴ δυσπραγία σὲ μερικὲς περιπτώσεις, καταγράφονται ἀνάγλυφα καὶ ἀδυσώπητα.

Ὁ σ. κατατάσσει τὴν ὕλη τοῦ βιβλίου στὰ ἑξῆς μέρη:

1) Στὶς ἀναφορὲς στὴ σύγχρονη διεθνή ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὸ θέμα,

2) Στὴν ἐλληνικὴ ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε (Σκοπός, Ὑλικὸ καὶ Μέθοδος),

3) Στὰ ἀποτελέσματα, καὶ

4) Στὶς ἀνοικτὲς ἐρωτήσεις.

Πολὺ ἐκφραστικοὶ εἶναι οἱ πίνακες καὶ οἱ γραφικὲς παραστάσεις τοῦ Παραρτήματος. Ἐκεῖ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης

νά καταφύγει για καλύτερη εικόνα τοῦ εἰδικότερου θέματος, πού τὸν ἐνδιαφέρει.

Σὲ ὅποιον γευθεῖ τὴν πολὺτιμη πρωτοτυπία τοῦ βιβλίου, ἀντὶ τῆς «ψευδοκαυχίσεως», γιὰ δῆθεν καλύτερους κληρικούς στὴν Ὁρθοδοξία μας, ἀναδύεται μία λύπη γιὰ τὶς μεγάλες ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ἑτεροδόξων καὶ ἡμῶν. Μήπως αὐτὸ σημαίνει κάποιον βαθμὸ «ἐκδυτικισμοῦ» μας;

Ὡς πρὸς αὐτὸ πού διατρέχει τὰ συμπεράσματα, ὅτι, δηλαδή, τὸ ἱερατικὸ ἐπάγγελμα εἶναι «ἀνθυγιεινὸ», θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἀντιτείνει ὅτι καὶ τὸ μαρτύριο τῶν Ἁγίων ἦταν ἐξόχως ἀνθυγιεινὸ !! Ἐπομένως, ἂν αὐτὸ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, εἶναι μόνο ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ παρεμπόδισης τῆς διακονίας μας. Καὶ εὐτυχῶς ὁ π.Βασίλειος τὸ διευκρινίζει πολλαχού.

Γιὰ τὸν ὑπογράφοντα, τὸ πῶς ἐνδιαφέρον μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ Ἐπίλογος καὶ οἱ προτάσεις τοῦ π. Βασιλείου. Εἶναι κυριολεκτικὰ γοπητικὸ νὰ συναντᾶς ἐπιτέλους κάποιον, πού –τουλάχιστον συγγραφικὰ– νὰ ἀνψυχεῖ γιὰ τὴν ἀτελῆ διαποίμανση τῶν πιστῶν καὶ τὶς αἰτίες τῆς. Γιατὶ αὐτὸς ἀποβαίνει τελικὰ ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου: Ἡ –διὰ τῆς θεραπείας τῶν παθογενειῶν– βελτιστοποίηση τοῦ ἔργου πού ἀνέλαβαν οἱ κληρικοὶ μας ὄλων τῶν βαθμίδων. Καὶ πού εἶναι ὁ καταρτισμὸς τοῦ ποιμνίου, ὁ εὐαγγελισμὸς του, ἡ κοινὴ Λατρεία τοῦ Πατέρα, ἡ πραγμάτωση τῆς Ἀγάπης. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ βελτιστοποίηση ἀποτελεῖ καθολικὸ ζητούμενο, καθὼς –παρὰ τὴν «γκρίνια»– τὸ συντριπτικὸ ποσοστὸ τῶν ἐρωτηθέντων δὲν θέλει νὰ διακόψει τὴν Ἱερωσύνη του.

Ὅσο πῶς ψηλὰ βρίσκεται κανεὶς στὴν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας μας, τόσο τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι γι' αὐτὸν πρόκληση. Καὶ ὄχι μόνον: μπορεῖ (κατὰ τὸν ὑπογράφοντα) νὰ ἀποτελέσει πολὺτιμο βοηθό. Ἐπειδὴ, ὅσο ψηλότερα φθάνεις, τόσο περισσότερο κινδυνεύεις μὲ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς δυσάρεστες πλευρὲς τῆς.

Μήπως θὰ ἔπρεπε ὅλοι οἱ Ἐπίσκοποί μας –καὶ κατ' ἐπέκτασιν οἱ Σύνοδοί μας– νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν καλύτερη ἐπιτέλεση τοῦ ἔργου τῶν κληρικῶν ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπὸ τὰ ἄχρηστα; Ὁ «Θησαυρὸς σὲ πῆλινα σκεύη» μακάρι νὰ ἀποτελέσει κατάλληλο ἐγχειρίδιο πρὸς τοῦτο...

Προεβύτερος Πέτρος Μαριάτος,
Ἁγία Πελαγία Κυθήρων

JOHN ANTHONY MCGUCKIN, Editor. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. Wiley-Blackwell, 2011. Pp. xxiii, 833. \$350.00.

McGuckin is clearly to be commended for his willingness to take on such a large project. Eastern Orthodox Christianity is a broad topic with many specialized sub-topics. It is no easy task but he brought together an interesting and knowledgeable group of contributors to this two volume set. The various liturgical entries are helpful and the historical breadth is notable. Some entries cover their topic to such an extent that subheadings were necessary.

This is not to say it is perfect in all ways. In fact, some readers might find a few things to be desired. I sometimes found it

difficult to determine how or why the lengths of some of the entries were chosen as they were. Many were appropriate but I encountered several entries that I honestly thought should have been much longer. There will also be entries where a reader may wonder at an omission or two. For example, under the “Angel” entry, why not at least mention “Angel Christology”? One might also wonder why the entry concerning Africa did not mention the African Orthodox Church and its role in the expansion of the (Greek Orthodox) Patriarch of Alexandria. Additionally, there were cases where a person received an entry, but the reader was simply forwarded to a larger essay on a broader topic. In such situations, I would have much preferred both—an entry for the person in question and the mention in the broader piece.

I don't think I will be alone with these concerns, either, given the price of this two volume set. Listed on Amazon for nearly \$300, which is fifty dollars below the publisher's price, potential readers may hesitate at the price (though a concise single volume paperback is now available as a \$50 option). The cost may unfortunately even inhibit mission parishes from adding these two volumes to their library shelves. Parishes that do purchase it should be aware that the wide volumes depicted online are much narrower in reality. The advertisement photo makes them look at least twice as thick.

Since a concentrated area of my research is American Orthodox Church his-

tory, I was especially drawn to the entry for the United States. Surprisingly, the American entry is quite a bit longer than the entry for Ukraine. This may be because it is written with an English reading (and largely American) audience in mind. The entry itself is well written, authored by Fr. Thomas Fitzgerald of Holy Cross Seminary. A few things should be noted, however. Although I agree that Nicholas Bjerring was “notable” for his work from 1870-1883, Fitzgerald mistakenly gave 1884 as the date of Bjerring's death. As my 2007 article demonstrated, Bjerring had an intriguing career that extended beyond his time within the Russian Orthodox Church. Readers may also wonder what to make of an unresolved tension within Fitzgerald's presentation itself. On the one hand, he discussed Russia's early missionary efforts to Alaska and its expansion to New York by 1904, at which point it became a diocese covering an entire continent. On the other hand, he claimed Constantinople “affirmed its responsibility for all Orthodox living in America.” The tension remains unresolved and curiously, the 1908 Tomos was omitted. It may well be that the tension was left unresolved because the complexities on the ground make such an either-or dialectic a difficult (and controversial) lens through which to interpret early American Orthodoxy.

The few weaknesses I noted are not so unusual for a publication of this kind and therefore should dissuade no one from purchasing the volume. This encyclope-

dia will prove to be a useful resource for those who can afford it. I would highly recommend this two volume set for parish libraries. Many Orthodox will hopefully avail themselves of this encyclopedia and we are indebted to McGuckin for his hard work, as well as to the authors of the various entries. It is true that with the rise of Orthodox Wiki, a resource such as this encyclopedia may have a limited lifespan and certainly has a limited appeal as we move forward into the future, but in the meantime, many Orthodox and non-Orthodox alike could benefit from this work.

Fr. Oliver Herbel

GEORGE DEMACOPOULOS and ARISTOTLE PAPANIKOLAOU, Editors. *Orthodox Constructions of the West*. Fordham University Press, 2013. Pp. ix, 367. \$ 35 (paperback).

This is a most timely volume. In an era in which Orthodoxy seems to be entrenching itself defensively against “the West,” a critical assessment of that reactionary, defensive posture is most welcome. The success of this volume in this regard proves all the more beneficial.

The editors generally set up the reader well in the introduction, noting: “however often Christians in the past and present employ the categories of Eastern and Western in their narration of self and other, there has been and continues to be an inherent ambiguity and an embedded paradox of location in these constructions of place” (2). With this established, they

proceed to discuss, briefly, the ninth century with its important filioque dispute, language differences, and the various issues that will be raised by the authors of the fourteen different chapters.

The chapters themselves cover a range of topics from Orthodox-Catholic relations, especially in light of the unia, to Byzantine perceptions of the West, to Russian perceptions of the West, to political factors, to modern Orthodox theologians, especially Yannaras and Romanides, to Florovsky and Staniloae. The authors are each experts in their own areas, which means the reader is not simply encountering a “theological celebrity” who was asked to write something, but a voice that can speak with authority, wisdom, and knowledge. Although each essay is worthy of notation, two stand out in my mind. First, that by Pantelis Kalaitzidis. His assessment of Yannaras’ theology is sorely needed and so to have such a poignant discussion in an easily readable, condensed format is greatly appreciated. Second, Gavrilyuk’s essay on Florovsky is insightful and should encourage readers to consider his recent book on Florovsky, now available from Oxford. Again, each essay has its strong points and its values.

Only two detractions stood out to me. The first was an unfulfilled set-up in the introduction. At the end of the introduction, the editors devoted time to discussing postcolonialism. That discussion left this reader assuming that was going to be the direction of the volume. Yet, by

and large, although the essays each clearly problematized Orthodox constructions of the West, there was little by way of direct engagement with postcolonial analysis. The essays did engage critical theories (some more than others) and that is to be commended, but the engagement with postcolonial analyses seems very much still needed. Admittedly, such engagement would still be needed even if the essays did directly utilize postcolonial assessments. My point is simply that there seemed to be an unfulfilled set-up in this volume.

A second detraction from the volume was a lack of engagement with the historical method. Taft's essay proved to be the best in this regard. For him, it was clear historical methodology could do more than merely show the past to be complex or simply query or problematize something. Instead, for Taft, history is "a vision of the past" (30). Although he did not explicate further what his philosophy of history may be, using history in this way was greatly welcomed in a volume that otherwise largely treated historical studies merely as something to complicate matters. In fact, Taft's essay helps prevent the volume from creating a "binary" of its own: either the historical method is linked to (Orthodox) fundamentalism (and its requisite myth building) or it is largely jettisoned in favor of critical theories because at most the historical method shows Orthodoxy to be complex. In the latter case, one could argue that the historical method is being paired with criti-

cal theories, and that would be true to an extent, but is the historical method merely a matter of complication, or a partner in myth deconstruction? It seems to me that Taft's suggestion that history is a "vision" rings truer. If so, then perhaps this volume has (implicitly) shown that what is needed in contemporary Orthodox scholarship (in addition to the kinds of approaches taken in this volume) is a commitment to a historical vision as well. Perhaps we need someone to start articulating an Orthodox philosophy of history.

Those two rather minor detractions aside, Demacopoulos and Papanikolaou have produced a good volume and the essayists are to be commended. The language can be a little technical at times, but this is a generally readable volume and one targeted at fellow scholars anyhow. My hope is that more priests, bishops, and scholars will read this. Indeed, the clergy may be most in need of reading this and reassessing their own constructs of "the West," because it is they who function as middle men between the academy and much of the laity. It is also they who tend to be doing a fair amount of blogging and online posting (not to mention posturing). Hopefully this volume will go a long way to correcting anti-Western attitudes amongst the Orthodox (especially since, as this volume reminds us, anti-Western Orthodox Christians are thoroughly Western in their own scholarship).

Fr. Oliver Herbel